

ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

1

• РАДЯНСЬКА ШКОЛА •
1951

З М І С Т

	Стор.
<i>Г. П. ПІНЧУК</i> — До працівників дошкільних закладів	5
<i>М. ПОЗНАНСЬКА</i> — Я пісню про Сталіна склала	6
<i>І. МУРАТОВ</i> — Клянемося в дружбі рости	7
<i>Н. Ю. ПЕРЕВЕРЗЄВА</i> — Піднесімо якість роботи дошкільних установ УРСР .	8
<i>П. Р. ЧАМАТА</i> — Вчення акад. І. П. Павлова про вищу нервову діяльність та його значення для дошкільного виховання	14
<i>М. К. ШЕЙКО</i> — Загартовування дітей весною і влітку	22

З ДОСВІДУ РОБОТИ

<i>Т. І. ІВАНОВА</i> — Ознайомлення дітей з природою на прогулянках	27
<i>О. А. ЛОПАТИНА</i> — Про деякі питання підготовленості дітей до навчання в радянській школі	33
<i>Н. П. МОЧУЛЬСЬКА</i> — Групові батьківські збори в дитячому садку	37
<i>Л. П. ШУСТОВА</i> — З досвіду спільної роботи дитячого садка та сім'ї в справі виховання дітей	42

КОНСУЛЬТАЦІЯ

А. А. ПІОНТКОВСЬКИЙ — Як вирощувати багаторічні квіти.

Редакційна колегія:

*М. Ф. Даденков, О. Ф. Єгорова, Н. О. Красіна, Н. Ю. Переверзева,
Ю. Ф. Петраківська, Є. К. Сухенко, П. С. Ходченко, Т. І. Цвеліх*
(головний редактор), *П. Р. Чамата.*

Журнал «Дошкільне виховання»
(на українском языке)

Тех. редактор *О. О. Чала.*

Коректор *Л. Н. Фесечко.*

Адреса редакції: Київ, Ново-Павлівська, 2. Тел. 5-60-99.

БФ 02612. Замовлення 2181. Тираж 15 000. Друк. арк. 3. Обл.-видавн. арк. 5.
Формат паперу 70×108¹/₁₆. Підписано до друку 27/VI 1951 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Вчення академіка І. П. Павлова про вищу нервову діяльність та його значення для дошкільного виховання

П. Р. ЧАМАТА,
кандидат педагогічних наук

Вчення академіка І. П. Павлова про вищу нервову діяльність має важливе значення для цілого ряду наук про людину в тому числі і для наук про навчання та виховання молодого покоління. Це було підкреслено і науковою сесією Академії наук СРСР та Академії медичних наук СРСР, присвяченою проблемам фізіологічного вчення акад. І. П. Павлова, яка відбулася 28 червня — 4 липня 1950 р. Сесія зобов'язала президіум Академії наук СРСР та президіум Академії медичних наук СРСР вжити всіх заходів до дальшого розвитку теоретичних основ цього вчення та запровадження його в практику, зокрема, в педагогічну практику. Реалізуючи настанову сесії, ми ставимо перед собою завдання показати в цій статті значення праць акад. Павлова для дошкільної педагогіки, висвітлити з погляду його вчення деякі питання теорії та практики дошкільного виховання.

***

Вчення акад. І. П. Павлова про вищу нервову діяльність, є, як відомо, вченням про діяльність найвищого відділу центральної нервової системи — великих півкуль головного мозку. Таку назву цій діяльності дав сам Павлов, на відміну від діяльності спинного мозку та мозкового стовбура, яку він називав нижчою нервовою діяльністю.

Про те, що нижчі відділи центральної нервової системи працюють за рефлекторним принципом, рефлекторно, було відомо і до досліджень акад. Павлова. Але як, за яким принципом працює найвищий відділ центральної нервової системи — великі півкулі головного мозку — вчені не знали.

Перший висловив думку про те, що великі півкулі головного мозку

теж працюють рефлекторно, видатний російський вчений, батько вітчизняної фізіології, Іван Михайлович Сеченов, ще в 1863 році в своїй книзі «Рефлексы головного мозга». Це була смілива, передова на той час думка, і її взяли в штики всі тодішні філософи-ідеалісти, психологи і навіть фізіологи, а царський уряд віддав Сеченова під нагляд поліції. Проте Сеченов не розвинув своєї думки до кінця, не розробив її експериментально. Це зробив академік І. П. Павлов.

Численними дослідженнями І. П. Павлов довів, що великі півкулі головного мозку справді працюють рефлекторно. Але він показав, що ці рефлекси особливого роду, що вони ґрунтовно відрізняються від тих рефлексів, які здійснюються нижчими відділами центральної нервової системи; що рефлекси спинного мозку та мозкового стовбура успадковані, природжені, а рефлекси великих півкуль головного мозку виробляються, виховуються у живої істоти після народження, в процесі її взаємовідношень з зовнішнім світом; що одні рефлекси постійні і здійснюються при всіх умовах, а другі — непостійні, тимчасові: утворюються і виявляються лише при певних умовах.

Перші рефлекси акад. Павлов в зв'язку з цим назвав безумовними, а другі умовними.

Безумовні рефлекси, по Павлову, є відповідями організму живої істоти на так звані безумовні подразники, тобто такі подразники, які ту чи іншу діяльність організму викликають безумовно. Так, наприклад, коли до рота тварини чи людини потрапить їжа, то у відповідь неодмінно буде виділятися слина, коли в око людини потрапить порошок, то у відповідь неодмінно поллються сльози, коли маленька дитина вхо-

питься ручкою за гаряче лампове скло, то неодмінно відсмикне руку. Все це будуть безумовні рефлекс на безумовні подразники. Подібні рефлекс властиві живим істотам з народження і виявляються без жодної виучки, виховання.

Але ці ж самі форми діяльності виявляються у живих істот і на подразники, які самі по собі до цих форм діяльності спочатку ніякого відношення не мають. Так, наприклад, у людини виділяється слина не тільки тоді, коли їжа потрапляє їй до рота, а й на бряжчання тарілок в сусідній кімнаті, на згадування про їжу, на назву якоїсь їжі. Раз торкнувшись гарячого скла, дитина ховає ручку за спину при наближенні її до лампи. Це будуть уже умовні рефлекс на умовні подразники. З народження їх немає Вони виробляються у живих істот після народження.

Отже, першим важливим відкриттям, зробленим І. П. Павловим при дослідженні великих півкуль головного мозку, було відкриття умовного рефлексу.

Відкривши умовний рефлекс, акад. І. П. Павлов виявив велику групу нових реакцій живих істот, яких досі вчені не помічали, а коли й помічали, то не надавали їм якогось особливого значення. «До Павлова, — пише акад. Биков К. М., — був відомий величезний ряд рефлекторних процесів, з якими народжується людина і тварина. Павлов відкрив новий клас рефлекторних процесів, які виникають в індивідуальному житті, досі не помічений і неоцінений, клас безмежно широкий і важливий, що охоплює собою всі реакції тварин і людини, починаючи з примітивної рефлекторної реакції виділення слини на вид, запах, звук, пов'язаний з харчовою речовиною, до вимовлення слів і вживання письма»¹.

З відкриттям умовного рефлексу був з'ясований великої ваги факт, що кожна жива істота зв'яза-

на з зовнішнім світом подвійними зв'язками, зв'язками безумовними, постійними і зв'язками умовними, тимчасовими, непостійними. До незмінного середовища жива істота пристосовується з допомогою безумовних, постійних зв'язків. Але на зміни в середовищі вона відповідає виробленням нових тимчасових зв'язків. Наявності цих зв'язків у живих істот, їх здатності виробляти ці зв'язки акад. Павлов надає величезного значення. Вони поширюють досвід живих істот, збільшують їх орієнтувальні та пристосувальні можливості, удосконалюють взаємовідношення з зовнішнім світом. Утворюючи нові нервові зв'язки, жива істота відображає, пізнає предмети зовнішнього світу та їх властивості. Відсутність здатності живої істоти утворювати нові нервові зв'язки у відповідь на зміни в тому середовищі, в якому вона живе, на думку Павлова, неодмінно привела б її до загибелі.

Отже, Павлов показав, що основою діяльністю великих півкуль мозку є діяльність по утворенню умовних рефлексів, умовно-рефлекторна, або вища нервова діяльність. Ця діяльність не виходить за межі явищ природи, має зумовлений характер, підлягає певним закономірностям. Вчення І. П. Павлова про вищу нервову діяльність завдало нищівного удару всім ідеалістичним спробам пояснювати діяльність мозку, яка є основою психічної діяльності, як таку, що не підлягає законам розвитку природи.

Умовний рефлекс як елемент вищої нервової діяльності, на думку Павлова, дуже складне явище. З одного боку, — це фізіологічне явище, новий нервовий зв'язок, утворений внаслідок діяння на організм певних подразників зовнішнього світу. З другого боку, — це психологічне явище, відображення певних зв'язків між тими ж самими подразниками. Отже, умовний рефлекс — психофізіологічне явище. Сам акад. Павлов про це пише так: «Отже, тимчасовий нервовий зв'язок є найуніверсальніше фізіологічне явище в

¹ Научная сессия, посвященная проблемам физиологического учения академика И. П. Павлова, стор. 16—17, вид. АН СРСР, 1950.

тваринному світі і в нас самих. А разом з тим воно ж і психічне — те, що психологи називають асоціацією, чи буде це утворення сполучень із різноманітних дій, вражень чи з букв, слів і думок»¹. «Цю психічну діяльність,— підкреслює він далі,— ми називаємо, щоб не допускати в наших думках дуалізму, — «вищою нервовою діяльністю»².

І. П. Павлов називає психічну діяльність вищою нервовою діяльністю з метою підкреслити примат матеріального над психічним, з метою боротьби з дуалізмом, боротьби з всілякими спробами ідеалістів відокремити психіку від мозку.

Але Павлов не заперечує ні своєрідності психіки, ні психології як науки. «Я не заперечую, — зазначає він, — психології як пізнання внутрішнього світу людини. Тим менше я схильний заперечувати що-небудь з найглибших поривань людського духу»³. «Певна річ,— пише він в іншому місці,— що психологія, яка вивчає суб'єктивну сторону людини, має право на існування, бо наш суб'єктивний світ є перша реальність, з якою ми зустрічаємось»⁴.

Досліджуючи протягом ряду років умовні рефлекси, вивчаючи при яких умовах утворюються або зникають ті чи інші рефлекси, в яких формах виявляються, як зв'язані з безумовними рефlekсами та ін., акад. Павлов разом із своїми учнями встановив основні закономірності вищої нервової діяльності, заклавши тим самим міцну основу для матеріалістичного з'ясування психічних процесів.

Ці дослідження показали, що поряд із замикальною функцією, яка лежить в основі утворення умовних рефлексів, великі півкулі головного мозку здійснюють і другу аналітико-синтетичну функцію, функцію, яка має винятково важливе значення як у регуляції діяльності організму живої

істоти, так і в регуляції її взаємовідношень з зовнішнім світом. Найважливішу роль в її виконанні, за Павловим, відіграє механізм аналізаторів.

Під аналізаторами він розуміє чутливі прилади, з допомогою яких відбувається розкладання, аналіз всіх тих подразнень, які падають на організм живої істоти ззовні, а також тих, які виникають у самому її організмі. В нервовій системі таких приладів є чимало. «Нервова система, — пише Павлов, — завжди є більший чи менший комплекс аналізаторних приладів, аналізаторів. Оптичний відділ виділяє для організму світлові коливання, акустичний — повітряні і т. д. В свою чергу кожний з цих відділів поділяє відповідну частину зовнішнього світу на дуже довгий ряд окремих елементів»¹.

Кожний аналізатор складається з трьох частин: периферичної, якою є той чи інший орган чуття, провідникової, яка зв'язує орган чуття з великими півкулями мозку, і центральної, якою є спеціалізовані групи клітин у корі головного мозку, до яких доходять збудження від органів чуття. Нижчі ступені аналізу, за Павловим, властиві і нижчим відділам центральної нервової системи. «Але вищий найтонший аналіз, на який здатна... тварина, — зазначає він, — досягається лише при допомозі великих півкуль»².

Невіддільно від аналітичної відбувається синтетична діяльність кори мозку. Вона є необхідною в роботі великих півкуль, бо організмові, щоб підтримувати своє існування і свій зв'язок з зовнішнім світом потрібно, зазначає Павлов, «з одного боку, як аналізувати, так і синтезувати цей світ, бо світ діє не тільки у вигляді простих агентів, а й у вигляді дуже складних комбінацій, з другого — аналізувати і синтезувати відповідні діяльності організму»³. Синтетична функція, за

¹ І. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, стор. 561.

² Павловские среды, т. III, стор. 187.

³ І. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, стор. 104.

⁴ Там же, стор. 326.

¹ І. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. IV, стор. 100—101.

² Там же.

³ І. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. IV, стор. 29.

Павловим, теж властива і нижчим відділам центральної нервової системи. Але корі великих півкуль «синтетична функція властива в такому обсязі і такої досконалості, як ніякій іншій частині центральної нервової системи»¹.

Аналітико-синтетична діяльність мозку є найважливішою стороною вищої нервової діяльності. Вона допомагає живій істоті розрізняти найменші зміни, які відбуваються як у зовнішньому, так і внутрішньому її середовищі і утворювати нові нервові зв'язки на найтонші подразники і найскладніші їх комбінації, якщо тільки вони сприймаються відповідними органами чуття. Аналітико-синтетична діяльність мозку і є та діяльність, яка забезпечує пізнання живою істотою об'єктивної дійсності і на основі цього — найдосконаліше пристосування до неї.

У процесі розвитку живих істот, вказує Павлов, розвивалася їх нервова система, мозок, розвивалася і їх здатність до утворення нових нервових зв'язків та аналітико-синтетичної діяльності. Особливо високого розвитку вона досягла у людини.

Висловлюючи думку про те, що основні закони вищої нервової діяльності у вищих тварин і людини однакові, акад. Павлов водночас зазначає, що в цій діяльності людини є і багато нового, відмінного. Це нове, відмінне пов'язується, головним чином, з наявністю у неї мови.

Павлов показує, що утворення умовних рефлексів і вся аналітико-синтетична діяльність у тварин здійснюється виключно на основі безпосередніх подразників зовнішнього світу та тих змін, які відбуваються в їх організмах. «Для тварини, — пише він, — дійсність сигналізується майже виключно тільки подразниками та їх слідами у великих півкулях, які безпосередньо проходять в спеціальні клітини зорових, слухових і інших рецепторів організму»². Ці подразники, сприймаючись живою істотою, сигналізують їй про

всі ті зміни, які відбуваються навколо неї і в ній самій, і тим самим допомагають їй пристосовуватися до свого середовища як шляхом використання наявних уже в ній зв'язків, так і шляхом вироблення нових зв'язків. Вони, за Павловим, створюють в діяльності кори великих півкуль мозку першу сигнальну систему, яка є спільною для тварин і людини.

Але в людини, крім першої, є друга сигнальна система, в якій безпосередні подразники зовнішнього світу, замінені словами. В розвитку діяльності мозку на рівні людини, вказує Павлов, відбулася надбавка і «ця надбавка стосується мовної функції, яка внесла новий принцип в діяльність великих півкуль. Коли наші відчуття та уявлення, що відносяться до зовнішнього світу, є для нас перші сигнали дійсності, конкретні сигнали, то мова, спеціально насамперед кінестезичні подразнення, які йдуть в кору від мовних органів, є другі сигнали, сигнали сигналів. Вони становлять собою абстрагування від дійсності і дають можливість узагальнювати, що й складає наше додаткове, спеціально людське, вище мислення, яке створює спочатку загальнолюдський емпіризм, а потім і науку — знаряддя вищої орієнтації людини в навколишньому світі і в собі самій»¹.

Ця друга сигнальна система людини перебуває в тісному зв'язку і взаємодії з першою. Проте найскладніші завдання пристосування здійснюються у людини з допомогою другої сигнальної системи. «У людини кінець-кінцем, — зазначає Павлов, — усі складні відношення перейшли вже в другу сигнальну систему. У нас виробилося наше словесне і не конкретне мислення. Найбільш постійним і давнім регулятором у життєвих відношеннях є друга сигнальна система. У тварини цього немає...»².

Обмежені розміром статті, ми не могли зупинитися на характеристиці

¹ И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. IV, стор. 273.

² И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, стор. 568.

¹ И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. III, стор. 490.

² Павловские среды т. III, стор. 9—10.

інших сторін многогранної наукової спадщини акад. Павлова, зокрема на його ученні про динамічний стереотип, сон і гіпноз, про типи вищої нервової діяльності і т. д.

Але і з наведеного нами видно, що виявлені академіком Павловим закономірності і принципи в роботі великих півкуль головного мозку мають виключно важливе значення для побудови матеріалістичної психології. Озброєні даними досліджень Павлова, ми можемо не тільки описувати психічні процеси, а й пояснювати їх, піддавати аналізу те, що відбувається в мозку, коли ми відчуваємо, сприймаємо, уявляємо, мислимо, розмовляємо, почуваємо, проявляємо вольові зусилля і т. д. Вони дають нам можливість глибше проникнути в природу цих процесів, з більшою успішністю направляти їх і керувати ними. Павлов не на словах, а на ділі став тим науковим психологом, який, за виразом В. І. Леніна, «...відкинув філософські теорії про душу і прямо взявся за вивчення матеріального субстрату психічних явищ — нервових процесів...»¹.

Не менше значення мають вони і для педагогіки, для теорії та практики навчання й виховання молодого покоління. Першим про значення своїх досліджень для педагогіки заявив сам академік Павлов. «Очевидно, — пише він, — наше виховання, навчання, дисциплінування всякого роду, різноманітні звички становлять собою довгі ряди умовних рефлексів. Хто не знає, як встановлені, набуті зв'язки... відтворюються самі собою, часто навіть незважаючи на навмисну протидію з нашого боку? Це однаково стосується як виконання тих чи інших дій, так і виробленої їх затримки, тобто як позитивних, так і негативних рефлексів. Відомо далі, як іноді важко буває розвинути потрібне гальмування у випадку як окремих зайвих рухів при іграх, при маніпуляціях в різних мистецтвах, так і діях. Так само практика давно навчила, як виконання важких завдань досягається

лише поступовим і обережним підходом до них. Всі знають, як екстремні подразнення затримують і порушують добре налагоджену звичайну діяльність і як плутає і утруднює зміна раз встановленого порядку рухів, дій і цілого укладу життя»¹.

Висловлені тут Павловим думки безперечно мають велике значення для теорії і практики педагогічної справи. Немає сумніву в тому, що процес навчання й виховання дітей, яким би він не здавався нам складним, має в своїй основі замикальну та аналітико-синтетичну діяльність мозку, безнастанне вироблення дітьми нових нервових зв'язків — асоціацій, різних за змістом і різної складності. Вироблення цих зв'язків має місце при засвоєнні дітьми знань, умінь та навичок, при оволодінні правилами культурної поведінки, при вихованні певних здатностей та рис характеру і т. д. З особливою ясністю це виявляється при вихованні дітей раннього та дошкільного віку, де цей процес здійснюється в простіших формах.

Дослідження показують, що здатність дітей до утворення умовних рефлексів виникає дуже рано. За спостереженнями акад. Бехтерева та проф. Щелованова перші умовні рефлекси утворюються у дітей вже на протязі першого місяця життя. Вони пов'язані з задоволенням потреби в їжі. Взята на руки для годування дитина відтворює рухи і міміку сосання ще до того, як мати починає її годувати.

Важливість цього факту очевидна. По-перше він вказує на певну зрілість кори головного мозку у дітей цього віку, без якої, як відомо, умовні рефлекси не утворюються. По-друге, він вказує, що здатність дітей утворювати найпростіші звички та навички, набувати індивідуальний досвід виникає уже в ранньому віці.

За даними ряду досліджень (Щелованова, Красногорського, Іванова-Смоленського) здатність дітей до утворення тимчасових нервових зв'язків — умовних рефлексів — з

¹ В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. I, стор. 22.

¹ И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. IV, стор. 327.

віком зростає, удосконалюється. По-перше, це виявляється в зростанні швидкості утворення умовних рефлексів. Для виховання умовного рефлексу у дітей раннього віку, при інших однакових умовах, потрібно найбільше спроб, у дітей переддошкільного віку вже менше, у дітей дошкільного віку ще менше. Виховання кожного умовного рефлексу у дитини є певним завданням, розв'язання якого пов'язане з формуванням її індивідуального досвіду, пізнання предметів і явищ зовнішнього світу та відношень між ними. По-друге, це виявляється в розвитку здатності до диференціації, спеціалізації умовних рефлексів. З досліджень видно, що виховані в переддошкільному віці умовні рефлекси виявляються в генералізованій, узагальненій формі і з трудом піддаються диференціації та спеціалізації, що вказує, очевидно, на велику перевагу процесів збудження над процесами гальмування в корі головного мозку. Але з часом гальмівні процеси в мозку дітей зміцнюються, вдосконалюються, що створює сприятливіші умови для аналітико-синтетичної діяльності, а тим самим і для диференціації, спеціалізації нових нервових зв'язків.

Характеризуючи вищу нервову діяльність дітей, важливо відмітити і розвиток другої сигнальної системи. В ясній формі друга сигнальна система виявляється з початком розвитку мови. Але в зародковій формі вона діє і раніше, діє з того часу, як діти починають розуміти деякі слова нашої мови і виконувати певні завдання по словесних інструкціях. Уже в цьому віці слова, коли їх дитина розуміє, є для неї подразниками, які заміщають реальні предмети. Дослідження Іванова-Смоленського переконливо довели, що друга сигнальна система розвивається у дитини-дошкільника в тісному зв'язку з першою сигнальною системою. Ще не навчившись говорити, дитина жваво реагує на знайомі предмети, на появу в кімнаті знайомих людей.

Пізніше дитина починає відповідати не тільки на безпосередні подразники, але і на певні слова, по-

в'язані з знайомими речами, предметами, людьми.

Отже, з розвитком мови у дітей з'являються і нові принципи в утворенні умовно-рефлекторних зв'язків, нові принципи вищої нервової діяльності.

В дослідженнях вищої нервової діяльності у дітей виявлені не лише вікові, а й індивідуальні особливості. Вони спостерігаються вже у дітей раннього віку.

В лабораторіях проф. Іванова-Смоленського в дослідженнях дітей дошкільного та шкільного віку, проведених Пен, Новиковою, Капустник і ін., встановлено чотири основні типи вищої нервової діяльності дітей, а саме: урівноважений, або лабільний, збудливий, гальмовий та інертний. В основу цієї класифікації покладено співвідношення між процесами збудження та гальмування при вихованні умовних рефлексів.

До першої групи належать діти, в яких процеси збудження і гальмування урівноважені, в силу чого вони досить швидко утворюють умовні рефлекси і легко диференціюють їх від індиферентних сигналів, до другої групи належать діти з перевагою процесів збудження над процесами гальмування, до третьої — діти з перевагою процесів гальмування над процесами збудження і, нарешті, до четвертої — діти з слабою нервовою системою, в якій і процеси збудження і процеси гальмування мляві, мало рухливі.

Всі дані про вікові та індивідуальні особливості вищої нервової діяльності, які встановлені на дітях і які впливають із загального вчення акад. Павлова, в першу чергу і повинні бути використані у виховній роботі з дітьми раннього і дошкільного віку.

У вихованні дітей цього віку насамперед мають бути враховані вікові особливості розвитку вищої нервової діяльності. За роки дитинства в нервовій діяльності відбуваються значні зміни, які виявляються в змінах співвідношення між процесами збудження та гальмування, в змінах рухливості цих процесів, в змінах співвідно-

шення між корою та підкоркою в діяльності мозку і т. д. Ці зміни великою мірою позначаються і на поведінці та діяльності дітей. Відомо, наприклад, що маленькі діти не можуть гальмувати своїх рухів і дій, їм важко стримувати їх і, навпаки, у них яскраво виявляється нахил до так званих «коротких замикань», тобто до безпосереднього передавання збуджень від зовнішніх стимулів на руховий апарат без відповідного їх перероблення в центрах мозку. В зв'язку з цим рухи дітей раннього віку часто мають імпульсивний характер. З розвитком кори мозку поступово зміцнюються, удосконалюються її гальмівні функції. А в зв'язку з цим може змінюватися і поведінка дитини. Під впливом вихователя дитина стає менш імпульсивною, стриманішою, привчається володіти собою, керувати своїми діями і вчинками.

Вихователям дитячого садка потрібно слідкувати за всіма змінами у розвитку дитини і враховувати їх у своїй роботі.

Виховуючи дітей-дошкільників, важливо знати також індивідуальні особливості їх вищої нервової діяльності, які знаходять свій вираз в так званих типах вищої нервової діяльності. Ці типи в основному співпадають з тими, які акад. Павлов установив в результаті своїх довготривалих досліджень над тваринами, і які він, як відомо, поклав в основу поділу людей на певні групи за їх темпераментами.

Очевидно, що типи вищої нервової діяльності, встановлені на дітях, теж повинні бути покладені в основу розпізнавання їх темпераментів. І тоді, відповідно з класифікацією Павлова, урівноважені, або лабільні діти будуть сангвініками, збудливі — холериками, гальмівні — флегматиками і інертні — меланхоліками.

Придивляючись до дітей в процесі роботи з ними, треба навчитися розрізняти ті риси в їх поведінці, за якими вони можуть бути віднесені до того чи іншого типу вищої нервової діяльності чи темпераменту.

Ці риси виявляються в силі їх реакцій, в швидкості протікання реакцій, в більшій чи меншій ступені збудливості, в більшій чи меншій стійкості настроїв і ін.

Виявлення і врахування цих рис поведінки дітей має важливе значення при організації виховної роботи з ними, оскільки відомо, що ця робота завжди вимагає індивідуального підходу.

Проте при врахуванні цих рис у виховній роботі слід пам'ятати, що типи вищої нервової діяльності чи типи темпераментів, за Павловим, не є вродженими, хоч і складаються вони на вродженій основі. Вони формуються під час індивідуального розвитку живих істот, в процесі їх взаємовідношень з зовнішнім світом. Важливим в ученні Павлова про темпераменти, на відміну від різних буржуазних учень, є його вказівки на можливість змінювати темпераменти, переробляти в них одні риси на другі. Практика виховної роботи з дорослими й дітьми показує, що це цілком можливо. В результаті занять фізкультурою, наприклад, рухливі холерики набувають рис стриманості, а повільні флегматики стають жвавими. Ці можливості змінювати темпераменти виникають, за Павловим, з пластичності кори мозку, тобто її здатності до безнастанного утворення все нових і нових нервових зв'язків.

Основні положення вчення акад. Павлова зокрема дані, які здобуті при дослідженні вищої нервової діяльності дітей, мають важливе значення для правильного пояснення розумового розвитку та організації розумового виховання дітей.

«Все навчання, — зазначає Павлов, — полягає в утворенні тимчасових зв'язків...»¹. Що це справді так, легко побачити на фактах формування індивідуального досвіду у дітей переддошкільного та дошкільного віку.

Усвідомлення дітьми певних зв'язків та відношень між предметами та явищами зовнішнього світу, набуття індивідуального досвіду завж-

¹ Павловские среды, т. II, стор. 580.

ди відбувається на умовно-рефлекторній, асоціативній основі. Пов'язуючи багато разів підряд види предметів з їх цільовими чи функціональними призначеннями, дитина навчається відрізнити і розпізнавати предмети, встановлювати в них риси подібності і відмінності. Зв'язуючи, асоціюючи види предметів з їх назвами, дитина навчається спочатку адекватно відгукуватися на слова рідної мови, а потім і сама вживає їх адекватно, відповідно до ситуації, тобто навчається розмовляти. Зв'язуючи, асоціюючи певних людей з їх діями і вчинками, дитина навчається розуміти внутрішні психічні стани і характерологічні риси людей. Коли маленька дитина домагається чогось від дорослої людини певним способом, то в цьому способі діяння можна вбачати і тимчасовий нервовий зв'язок, асоціацію і розуміння певних рис поведінки чи певних рис характеру дорослої людини. Коли в маленької дитини виникає почуття симпатії до якоїсь людини, то в її основі, без сумніву, лежать якісь асоціації, пов'язані з переживаннями задоволення, а в почутті антипатії — асоціації, пов'язані з переживаннями незадоволення.

Формування індивідуального досвіду у дітей, про що вже згадувалося, починається вже в ранньому віці. Воно відбувається в формі утворення у них тимчасових нервових зв'язків — асоціацій, різних по формі, по змісту і різної складності. Аналіз показує, що ці утворювані дітьми нові нервові зв'язки-асоціації проходять у своєму розвитку ті самі етапи, що і утворювані в лабораторіях штучні умовні рефлекси. Спочатку вони виступають в узагальненій, генералізованій формі, але з часом — диференціюються, спеціалізуються і починають чітко відбивати ті предмети та відношення між предметами, які є їх основним змістом. Так, наприклад, засвоєване дитиною слово «собака» чи «бака» часто стосується не лише собаки, а й інших тварин, і засвоюване слово «мама» чи «ма» стосується не тільки матері, а й інших жі-

нок і лише згодом в результаті диференціації та спеціалізації ці слова починають вживатися чітко в їх обмеженому значенні.

Керування розумовим розвитком і розумовим вихованням дітей безперечно потребує аналізу цих процесів з погляду умовно-рефлекторної, асоціативної їх природи. Подібного аналізу потребує також засвоєння маленькими дітьми гігієнічних навичок та навичок культурної поведінки, навичок та звичок, пов'язаних з режимом сну та годування.

Надаючи важливого значення в навчанні та вихованні утворенню нових нервових зв'язків, акад. Павлов проте не зводить навчання і виховання до фізіологічних процесів в мозку. Умовний рефлекс, на його думку, не фізіологічне, а психо-фізіологічне явище, асоціація, при утворенні якої індивід завжди набуває якісь нові знання, уміння, навички, розуміння певних відношень і залежностей між предметами і явищами зовнішнього світу. «Коли утворюється зв'язок, тобто те, що називається «асоціацією», — вказує Павлов, — це і є безперечно знання справи, знання певних відношень зовнішнього світу, а коли ми наступного разу користуємося ними, то це зветься «розумінням», тобто користування знаннями, набутими зв'язками — є розуміння»¹.

В своїх творах акад. Павлов неодноразово застерігає проти безоговорочного перенесення на людину даних, здобутих на тваринах. Але, показавши, що є спільного і відмінного в діяльності мозку тварини і людини, виявивши нові принципи вищої нервової діяльності людини, як суспільної істоти, він заклав тверду природничо-наукову основу лєнінської теорії відображення. Цим самим він заклав природничо-наукову основу і для науки про навчання та виховання молодого покоління. Використання наукової спадщини великого фізіолога для дальшого поглиблення цієї науки — наше найосновніше завдання.

¹ Павловские среды, т. II, стор. 579—580.